

MAGYAR MAGATARTÁS AZ IRODALOM TÜKRÉBEN

FRANCOIS DE CUREL EGYIK DARABJÁNAK címadó szimbóluma: »Tánc a tükör előtt«. Alapja egy artistamutatvány: üres tükörkeret előtt egy táncos ágál; a tükör másik oldalán — mintha tükörképe volna — ugyanúgy öltözött másik figura utánozza minden mozdulatát. Ez a kép jut eszembe, amikor a nehéz témába belevágom a fejszemet. Vajjon a »valódi« magatartást utánozza, tükrözi-e az irodalom, vagy éppen megfordítva: az irodalomban kifejtett magyar magatartásnak tükörképe a mi magatartásunk a magyar életben? Vagy — ami legvalószínűbb — egymást figyeli a kettő és sohasem fogjuk pontosan megtudni, hogy melyik »kezdté«?

Mert az kétségtelen, hogy bármely oldalról kezdjük kutatni a magatartás természetét és forrásait, mindenütt az irodalomhoz jutunk el.

A naív ember azt hiheti, hogy a magatartást egyszerűen »az életben« kell megfigyelni. A parlamentben korunk jeles politikusait, a korszó padján, a falusi piacon, a gyár géptermében az átlagmagyart. De honnan vennők a jogot, hogy föltételezzük, hogy éppen a jellegzetes magyarokkal találkozunk így és hogy helyesen általánosítunk, indukciónkba nem csúszik hiba? És főképp: honnan vesszük a bátorságot, hogy eléggé emberismerőknek higgyük magunkat? Nem okosabb mindezt a megfigyelés, a lélekboncolás és az emberjellemzés professzionistáira: az írókra bízunk?

Amikor a történelemben keressük a jellegzetes magatartások mintáit, reménytelőbb nyomokon járunk ugyan, de nem kevésbé irodalmi nyomokon. Az adattörténet, sőt az oknyomozó eseménytörténet sem elég ahhoz, hogy jellegzetes és hatásos magatartáspéldákat adjon késői koroknak. Ehhez írói vénájú historikus kell, sőt pontosabban: az kell, hogy a história csakugyan irodalmi (írásművészeti) igényeket támasszon önmagával szemben. Csak a művészileg elrendezett vagy kiélezett magatartás ragadós: csak azt veheti például az utókor. Ha egy történeti alak érdemeit bonyolult okfejtéssel magyarázzák meg nekünk, akkor sohasem utánozhatjuk. Ehhez festőibb, művészibb póz, íróibb jellemzés kell. Írói hajlamu történetírók vagy költők, dráma- és regényírók találják meg azokat a magatartásmintákat, amelyek felejthetetlenek és föltétlenül hatásosak az utókorra. Nemcsak Petőfi öltött fel — a legnemesebb értelemben — »szerepeket«, de minden történeti alak, akinek hatása van, még akkor is, ha »szerepe« a legpuritánabb szerepellenesség. Ezt igyekeztünk irodalmi gyökereivel együtt illusztrálni egy cikkben,¹ amely Czuczor *Hunyadijának* kapcsán Cincinnatust, Washington és Deákot fűzte össze a »Mond és marad nyugodtan« jelszó, mint típusengely köré. De a példákat szinte végnélkül lehetne szaporítani.

¹ „Mond és marad nyugodtan . . .” Irodalomtörténeti Közlemények, 1941.

Am talán *magunkban* találjuk meg legjobban a gyökeresen magyar magatartás mintáját és magyarázatát? Ha igaz az, hogy senkit sem ismerhetünk meg egészen, de legközvetlenebbül mégis magunkat, — akkor az introspekció útján állapíthatjuk meg a magyar magatartás ismertető jegyeit. Sajnos, ennek súlyos akadályai vannak. Magunk megfigyelése közben is szerepet játszunk, bizonyos magatartást veszünk fel, amit a magunkról alkotott véleményünk színez. Vörös fény mellett nagyon nehéz megállapítani, hogy van-e vörös tárgy a szobában.

A kísérleti *lélektan* — különösen Boda István kísérletei — a legtöbb reménnyel kecsegtetnek, de mivel csak a velünk élő egy-két nemzedéken folyhatnak kísérletek, az eredményeket egyrészt az irodalomban megöröködött (s más nemzedékekre vonatkozó) anyaggal kell ellenőriznünk, másrészt az irodalmi anyagból kell kiegészítenünk. Ez az út se vezet el az irodalomtól.

De ne is vezessen. Az író mindenképen a legalkalmasabb szakember a magatartást alkotó vonások megfigyelésére (*legtöbb* vonást *legpontosabban* figyelhet meg), s főképp e vonások művészi szintézisének fölépítésére.² De még akkor is, ha a tudós e téren versenyezhetne vele,³ mindig fölényben maradna e tekintetben mindenki más fölött azzal, hogy hatásosabbá (átvehetőbbé) tudja tenni számunkra a kialakított magatartásmintát. Kapcsolata a nagyközönséggel is, az egyes elmélyedő lelkekkel is teljesebb, mint a tudósé vagy a gyakorlati embereké.

Ide kívánczik a »magatartás« szó meghatározása. A mi szempontunkból legcélszerűbb talán az lesz, ha magatartáson *egy egyén vagy egy közösség jellegzetes reakcióinak szerves⁴ szintézisét* értjük. Azaz: megfigyeljük (a jelen esetben) a magyarok minél nagyobb számának jellegzetes reakcióit külső eseményekkel, lelki áramlatokkal, nagy eszmékkel és lényeges intézményekkel szemben; aztán megfigyeljük azt is, hogy hogyan rendeződnek összefüggésbe ezek a reakciók, hogyan küszöbölődnek ki köztük a várható ellenmondások, hogyan homályosulnak el egyesek mások javára és így tovább.

A mondottakból világos, hogy megfigyelésünk kisebb része sikerülhet élő embereken, mint irodalmunk alakjain. Az élő ember a vonásokat, illetve reakciókat az élelenség olyan bonyolultságában mutatja, hogy hétköznapi megfigyelő semmi okosat nem tud kezdeni vele. Ösztönösen valami irodalmi sablont keres, amit ráhúzhat s akkor megnyugszik, hogy modelljét »kiismerte«. A legtöbb »emberismerő« voltaképpen ügyes kombináló, aki — mint az író — hamarosan talál a megfigyelt emberben valami csúcst, tengelyt, néhány könnyen rendszerbe csoportosítható vonást s ezekből aránylag egyszerű, tehát könnyen átvehető képet alkot. Csakhogy az író munkája e téren hasonlíthatatlanul kerekesebb és meggyőzőbb.

² L. *Irodalomszemlélet*. Debrecen, 1934.

³ Erre egyelőre nincs sok remény.

⁴ Azaz a lehető legtömörebben, *legművészebben* összedolgozott.

Voltaképen az író is, az avatatlan emberismerő is rendszerint csak egy-két eredeti, valóban általa megfigyelt vonást, vagy vonáskapcsolatot fedez föl; munkájának java a kép kiegyensúlyozására, művészi kerekdedségének kialakítására marad.

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a típus, a jellemkép vagy a magatartás a valóságban nem létezik. Csak azt, hogy irodalomtól mentes megfigyelése és átadása csaknem lehetetlen.

Ebből a szemszögből látjuk azt a figyelemreméltó ellenvetést is, amit egy nagyon kiváló írónk és esszéistánk tett: hogy talán nem is kellene egyetlen »magyar magatartásról« beszélni, mert bizonyára más a magyar munkás magatartása, mint a magyar paraszté, a magyar arisztokrátiáé, mint a magyar polgáré és így tovább. Ez kétségtelenül így is van, mert mindegyiknek más a világnézete (azaz más a tudatos reakciója a vallás, a haza, a család, a szabadság, a gazdasági rendszerek stb. fogalmával szemben) s más a viszonya az élet javaival, az ősökkel, a környezettel stb. A további kutatás feladata lesz, hogy ezeket a különleges, foglalkozási ághoz (esetleg épily joggal tájhoz vagy korhoz) kötött magatartás-típusokat kikutassa és jellemezze. De az irodalom — a közösségnek ez az eleven s mindig megújuló kovásza — az ilyen típusokban is ki tudta erjeszteni a minden magyar irodalmi hőssel közös vonásokat és így pl. *A magyar nábob* iparoslegénye *iparos-öntudata* mellett és fölött elsősorban *magyar* s épen *iparos-öntudatának* aláhúzása teszi még feltünőbbé azt aényt, hogy minden magyar — magyar. Kétségkívül vannak olyan írásművek is, amelyek a magyar egység vélt »előítélete« ellen ágálnak s ezek legfeljebb negatív bizonyítják az örök tételt, hogy a magyar író, mint igézetes szellemjelenés, háborítja és kényszeríti valami, hogy a gyökeres és közös magyarság kérdésével foglalkozzék.

Nem tudom, belenyugodhatunk-e abba a ma nagyon divatos fogalmazásba, hogy a különböző magyar társadalmi rétegek nagyjában azonos magatartását egyszerűen az úgynevezett »úri« életforma vonzásának kell tulajdonítani a szegényebb néposztályokra, illetve a kevésbé hatalmasokra. Meggyőződésünk szerint az a »vonzó« életforma, amely a legismertebb magyar magatartások talaja, nem annyira »úri«, mint inkább esztétikus: esztétikai életszemléletünk következménye. Nagy kérdés, hogy nem népiesebb-e, mint amilyen úri, — ha népiesnek nem a nyomorultabbat, a szükségétől rettegőbbet vesszük, hanem az idegen hatásoktól háborítatlanabb, a hagyományokat hívebben őrző magyart. Ezt a kérdést itt nem tudjuk eldönteni. Egy bizonyos: az irodalom — s nemcsak a mienk, de az ittjárt idegeneké is — a magyar parasztban is megtalálta a magyar úr esztétikai életszemléletét. Ezzel a felfogással szemben most a magyar földművelőnép ismerői sok aggályt fejeztek ki, de kevés volt köztük olyan, aki adott alkalommal, regényben vagy színdarabban mégis nem eszményítette volna a magyar parasztot az úgynevezett »úri« magatartás irányában... Móricz Zsigmond vagy Szabó Dezső paraszt-hősei és Jókai vagy Arany paraszt-hősei közt csak apróságokban van eltérés.

Ez annál természetesebb, mert az irodalom az analfabéták közt is terjeszti (közvetett módon) a maga magatartás-képeit. A konvenció, az illetan, akár a könyv, akár a rádió, akár a hagyomány hullámhosszán terjed, mindenképen irodalminak nevezhető eszközökkel befolyásolja a becsület fogalmát, a virtust, a magatartást. S a »közvélemény« — akár pletyka, akár monda — úgy egyénít, egyszerűsít, izgalmasít, mint a hősmondát kialakító közösség szelleme.

AZ EDDIGIEKBŐL IS azt következtethette az olvasó, hogy *nem lehet szó egyetlen magatartásról*, de hogy a magatartás-képek rendszerint olyanféleképpen lépnek kapcsolatba egymással, mintha egy egységes rendszer *tényezői* volnának.

A legtöbbször hangsúlyozott magatartásminták — abban a sorrendben, ahogy a külföldi megfigyelők divatba hozzák:

I. A magyar *katonanemzet*: férfias, kalandvagyó, kezdeményező, dinamikus. A »huszár« szót minden nyugati nyelv átvevte s mi is szívesen forgattuk képzeletünkben, — annál is inkább, mert a könnyű lovasság hagyománya ősi örökségünk s mert a századok folyamán rengeteg és mindenféle rendű-rangú magyar élt éveken át ebben az életformában. Irodalmunk Zrinyitól Gyóniig oly sokat foglalkozott a katonás magyarral, hogy még akkor is katonássá tette volna a magyar magatartást, ha a körülmények nem parancsolták volna azt ránk.

Viszont (II.) különösen a XVIII. századtól kezdve a magyar úgy él a nyugati köztudatban mint a *puszták népe*,⁵ a felvilágosodás korának kedves »természeti ember«.⁶ Patriarkális társadalomban vagy főként társadalmon kívül. *Ideje van*, azért hosszútűrő. Mikes annyi száműzött, bűjdöső és elnyomott helyett is jóhumorú keresztényen sztoikus; Szabó Dezső kanásza a viharban napjainkig örökíti a türelmes és szívós magyar képét. Ezért⁷ is van hajlama arra, hogy szépen élje életét, módosan, tempósan, tudatosan alakítsa magatartásait. A pásztor művészkeze minden használati tárgyán otthagyja nyomát; csillagnéző szeme mítoszt és mesét szolgál. A cigány melletti mulatásnak is az a lényege, hogy a hétköznapi unalmától és sivárságától szabadulni kívánó ember mulatását is egyéni stílussal akarja alakítani.⁸ Esztétikai életszemléletének ez az egyik fő magyarázata s a mondottakból nyilvánvaló, hogy nem úrhatnomság a forrása és nem is korlátozódik az uralkodó osztályokra.

De *tere* is van. A legkisebb pásztor is kiskirály a maga végtelent mutató birodalmában. A síkság a szabadság szimbóluma; de a hegylakó sem rab. A magánosan vagy kevesedmagával élő ember, akit

⁵ L. *Nemzetkép és irodalomkutatás*. Minerva, 1932; *Les caractères nationaux et leur représentation*. Revue de Synthèse Historique, 1932.

⁶ Bessenyeinél sokszor merül fel.

⁷ Vagy talán megfordítva is: a „szép életre“ törekvő természet teszi türelmessé és kitartóvá az embert. Jegyezzük meg már itt is, hogy a pompakelvelés inkább a törökös magyar jellemzőjének számít.

⁸ L. *A magyar génusz*. Bp., 1941. I. fejt.

ritkán ellenőriznek, egyre növekvő vággyal ragaszkodik függetlenségéhez. Nem áll nyomás alatt s így egyénisége szinte korlátlanul fejlődik ki. Az esztétikai életszemlélet, a szabadsághoz ragaszkodó individualizmus Jókai hőseit épúgy jellemzi, mint Nyirőéit vagy Tamási Áronéit.

Ez a két típus sokszor érintkezik egymással: a betyár és a lovas pásztor a huszárnak közeli rokona. De meg aztán állandóak az átkötések a két típus lelki vonásai között is. A szabadság sóvárgója kénytelen jó katonáélettal velejáró egyrészt a türelem kötelessége, másrészt a szép formák keresése (daliásság, egyenruha, szép életstílus), amint azt Balassi, Amadé vagy a kuruc dalok mutatják. A hirtelenharagú, vérmes ember természetesen a függetlenség rajongója.

Amikor tehát az egyik típust a törökös, a másikat az ugoros őssel azonosítják, ez az azonosítás csak elvonás lehet: az élet sokkal bonyolultabb s a két típus alkotóelemei egymásba szövődtek.

A külföldi közvéleményben kifejlődött két »arcunk« mellett van — legalább — még egy harmadik, amelyet a külföld sokkal kevésbé ismer: (III.) az *önvizsgálat, a felelősségérzet, a hivatástudat* magyarja. Idegen bírálók szerint mi túlsokat foglalkozunk magunkkal, túlsokat ülünk a hamuban és mea-culpázunk. De ez a külső látogatás téves. Az önbírálat és a bűnbánat sűrűsége sorsunkból következik: a sok csalódásból, a súlyos csapásokból, de egy ellentétes hibánk reakciójaként is felfogható: könnyen ringatózunk mámorba és feledkezünk meg a kötelel előrelátásról; nem csoda, ha aztán fogjuk a fejünket s verjük a mellünket. Ez a tisztánlátás, ha sokszor csak utólagos is, ment meg s tesz alkalmassá arra, hogy más, kisebb fejlettségű népek védői, sorsuk irányítói legyünk. Az utóbbi fejlesztette ki ennyire felelősségérzetünket és hivatástudatunkat is.

Mindezekre azt is lehet mondani, hogy hiszen ez a három típus annyi vonást tartalmaz, hogy talán minden elképzelhető vonás beléjük fér! S csakugyan: ha végigfutnánk az irodalom legjellegzetesebben magyar figuráin, a legnagyobb ellentéteket is megtalálnók. A hallgatag vagy szűkszavú magyar (»szittyá bölcseség«, Gárdonyi, Tömörkény, Arany alakjai) mellett a beszédes vagy a szónokolni szerető magyart (adomázó táblabíró, Kölcsey, Petőfi, stb.). A józan magyar mellett ugyanannyi érvénye van a hirtelenharagúnak, a vérmesnek; sőt legművészebb jellemalkotóink együtt szeretik mutatni a két »végletet« (*Buda halála, A bor*). Az aktív dinamikus (Petőfi, Ady) mellett ott van a passzív erejű (Garamvölgyi Ádám, Ábel, Uz Bence), a huszáros mellett a tempós. A hetyke mellett (kuruc vitéz), a tépelődő (Bessenyei, Kemény, Babits). S aztán ott van Jókai, a főfő »magatartásmester«, akinél a végletek harmóniája teljes erővel zeng. Mert minden dologhoz az ellentéte van a »legközelebb«, s ezek az ellentétek olyanok, mint egy szikraköz sarkai. A dinamikus ember ellentétek végleteiben éli ki magát: lendületének ez kell, mint a nagyon finom ingának. A sztatikus szellem az ellentétes

* A képzettársítás szempontjából.

vonásokat vagy magatartásokat úgy állítja szembe, mintha szakadék volna köztük; a dinamikus egy lendülettel köti össze őket: egyik nélkül neki a másik sem érvényes.

De ha nagyon soknak tartjuk jellemző vonásainkat, — annyira soknak, hogy már nem is lehetnének eléggé jellemzőek, — akkor nyugtasson meg bennünket az a tudat, hogy az élet bonyolult és a vonások nem magukban, hanem bizonyos kombinációkban, finom szerkezetű képletekben jellemzik a nemzeti típusokat.¹⁰ Egy-egy vonás intenzitásfoka, egy másik vonással való szorosabb vagy lazább, gyakoribb vagy ritkább kapcsolata akkor is jellemezné a típust, ha különben kiderülne, hogy egyetlen olyan vonása sincs, ami más típusnál (pl. más nemzetnél) nem fordul elő. Itt megint a szerves vegyületek szerkezeti képleteire utalok: ilyen bonyolultak lennének a mi magatartásképleteink is, ha le tudnók őket írni.

Ilyen meggondolások középett kell majd tanulmányozni és megállapítani a magyarokra jellemző válaszokat, azaz pl. azt, hogy mikép viszonylanak Istenhez, a valláshoz, a természetfölöttihez (lásd Makkai: *Magyar fa sorsa*); — elvont dolgokhoz és különösen az eszményhez (Vörösmarty és a magyar idealizmus); — a világhoz és más nemzetekhez (Vörösmarty, Petőfi, Kosztolányi stb.); — az otthonhoz, a nőhöz, a szerelemhez (Petőfi, Madách stb.); — az anyaghoz (l. Vellani Dionisi megállapításait)¹¹ és az anyagiassághoz (földprobléma); s különösen a hazához (magyarban van viszonylag legtöbb hazafias vers, nemzetpolitikai regény- és drámaprobléma) és a becsülethez,¹² amely utóbbi voltaképen nem más, mint az én tiszta homlokzata, a magatartás jelentőségének diadala.

Meg vagyunk győződve arról, hogy ha kiderülne is, hogy például a nőkérdéssel szemben a magyar magatartás nem is »magyar«, hanem általános európai, az összes viszonylatokból olyan közös front alakulna ki, amely kétségbevonhatatlanul megkülönböztetné a magyar magatartás egészét, pl. a német, vagy francia magatartás egészétől. De eddigi részletkutatásaink szerint minden egyes viszonylat is külön-külön jellegzetes magyar képet ad.

A NAGY ALTALANOSSÁGBAN csakugyan tősgyökeresebb földművelőnép tanulmányozásának új divatja, s nagyobb lehetőségei elméletileg csakugyan módosíthatják a magyar irodalmi képet, a lényeges magyar magatartást. Erre föl kell készülnünk. De az eddigi új tapasztalatok nem mutatnak komolyabb módosulást. Itt-ott egy-két tudatos eltérés vagy ellenkezés a régi képpel, — de ugyanazoknál az íróknál annál több ösztönös helyeslése a régi magatartásnak. Addig, amíg így lesz, fölösleges volna megtagadni az irodalomban ható magatartás-mintákat.

¹⁰ E bonyolultságra jellemző a Kelet és Nyugat közt álló magyar felfogása arról, hogy mi „keleti“ benne és hogy ami keleti, az érték-e vagy hátrány. Erről szól most készülő könyvünk.

¹¹ Debreceni Szemle, 1933.

¹² A szónak nem erkölcsi, hanem társadalmi értelmében, ahogy az írók rendszerint alkalmazzák.

Mivel pedig a magatartásminták gyakorlati hatása nagyon jelentős,¹³ a lehetőség szerint siettetni kell az elavult vonások korszerűsítését. Másutt részleteztük már, hogy dolgoznak ellenfeleink is azon, hogy a magyarnak valamikor vonzó vonásai egy kis parasztfogással karikatúrává torzuljanak. Így lesz az esztétikai élet-szemléletű magyarból, az »úri« magyarból dorbézoló vagy uraskodó elnyomó, a zenekedvelő magyarból cigányok cimborája, a harcos magyarból »örök rebellis« vagy dúrva barbár. Amennyire a nevelés belefolyhatik ebbe az alakulásba, nekünk is módosítanunk kell régi, irodalom-szentelte magatartásunk vonásait, de úgy, hogy a régieket le ne töröljük. Gyökeréről fejlődjék a pazar pompájú virágzat. Legyen a »cigányos magyarból« Kodálynak és Bartóknak zenéjében is tisztán teljesedő magyarja, a Toldi Miklós-szerű bajnokból mai honvéd és olimpiai győztes, az »úri« magyarból finomlelkű, tapintatos, együttérző és szépéletű egyéniség, a pásztori magyarból a természet kedvelője és tanulmányozója, friss élményekben gazdag lélek. De mindezt az írónak kell megéreznie és a vonásokat élő emberek arcán megjelenítenie egy új, korszerű Kárpáthy Zoltánban, Bőjtke Jánosban, egy új Bánkban, vagy Ádámban.

Addig is, míg az író új időknek ad új lendületet új magatartásmintáival, a kutató és a gyakorlat embere sok részlettéren kereseti meg a korszerű magyar magatartásra vonatkozó követelményeket.

De mindez nemcsak spekuláció és politikai fejlődés dolga. Bizonyossággal érezzük, hogy a régi magatartás szeretetének melegében olvadhat át az újba. Magatartást végül mégsem lehet csak »tükör előtt« begyakorolni: a lélek mélyéről kell kiülnie a homlokzatra. Ehhez pedig csaknem kritikátlan, türelmes és forró szeretet kell: az egység, az összetartozás benső érzése. »Szeressétek egymást«, ha azt akarjátok, hogy igazán *magyar* magatartás adja nektek boldogító szilárdságát.

HANKISS JÁNOS

¹³ Ez a nevelés legtermészetesebb formája. Dugonics, Jókai, Petőfi, korunk írói felejtethetetlen alakok igézete alá helyeztek bennünket.